DOI: https://doi.org/10.33402/pp.2025-231-241

РОЗДІЛ 3
КОДИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ГРАМАТИКАХ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ЇЇ САМОБУТНОСТІ

Упродовж XIX – початку XX ст. центром формування української літературної мови стали саме Галичина та Буковина, з уваги на складні історичні події (роз'єднаність українських земель між Російською та Австро-Угорською імперіями й існування двох варіантів літературної мови – західноукраїнської та східноукраїнської) (див.: Заневич, 2023). Однак варто зазначити, що цісарський режим Австро-Угорської імперії особливо не сприяв, але й не заважав українцям розвивати свою мову і культуру. Проте, як зазначив Микола Лесюк, певні труднощі були пов'язані «або з протидією польського чиновництва, або із внутрішніми незгодами між самими галичанами, тобто між прихильниками москвофільства та народовських ідей» (Лесюк, 2014, с. 26–27). Відповідно українські граматики в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. стали основою для становлення сучасної української літературної мови та її кодифікації.

Зауважу, що саме вихід «Малоруско-німецкого словаря» (1886) Євгена Желехівського та Софрона Недільського (МНС, 1886), виданого за фонетичним правописом (т. зв. желехівка), став непересічною подією в українському мовознавстві. Цей правопис із невеликими змінами використовувся в Галичині до 1939 р., багато правил, застосованих у ньому, увійшли до загальноукраїнського правопису. Однак офіційно фонетичний правопис був затверджений у Галичині тільки 1893 р., і в цьому визначальну роль відіграв видатний лінгвіст, завідувач кафедри української мови і письменства Чернівецького університету, професор Степан Смаль-Стоцький. Учений підтримав правопис Євгена Желехівського і разом із Теодором Ґартнером (Theodor Gartner) застосував його у своїх шкільних граматиках: «Руска граматика» (1893, 1907), «Граматика української (руської) мови» (1914, 1928), «Українська граматика» (1919), а також у німецькомовній академічній монографії «Grammatik der Ruthenischen (Ukraïnischen) sprache» (1913) (див.: Заневич, 2023). Прикметно, що в цих граматиках мовознавчі терміни вже були

«фонетично оформлені за нормами української мови та створені за законами українського словотвору» (Москаленко, 1959, с. 140). Це було нове слово в українській граматичній науці, оскільки її термінологію, підходи, трактування питань у багатьох випадках повторювали згодом й інші граматисти, із-поміж яких й учень Степана Смаль-Стоцького – Василь Сімович. «Такі нововведення зумовили відхід від традиції вживати малозрозумілі терміни, а також сформували інший підхід до вивчення граматичних явищ, до вироблення самобутніх термінів української мови, у ставленні до термінів, які певною мірою застаріли чи є такими, що не відповідають нормам української літературної мови» (Гуйванюк, 2009, с. 228).

Із-поміж найяскравіших самобутніх рис української літературної мови, які мають давню традицію та які кодифіковано в граматиках, варто виокремити:

1) на фонетичному рівні – вживання літери ґ;

2) на морфологічному рівні:

– особливості родового відмінка іменників ІІІ відміни;

– наявність кличного відмінка в іменниках;

– паралельне вживання знахідного-називного та знахідного-родового відмінків в іменниках – назвах тварин;

– вживання родового відмінка у значенні знахідного в іменниках – назвах неістот;

– наявність аналітичної та синтетичної форм майбутнього часу дієслова;

– наявність дієслівних форм давньоминулого часу.

Варто наголосити, що саме Мелетій Смотрицький у праці «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтаґма» (1619) увів літеру **ґ**, оскільки «для відтворення грецького [g] українська абетка вимагала однієї літери, а не звукосполуки [*кг*]» (Смотрицький, 1619, с. 6; Микитюк, 2010, с. 156). Зазначу, що для рукописних граматик Івана Ужевича 1643 р. і 1645 р. характерним є те, що серед кириличних букв немає літери ***ґ*** (Гр., 1643, с. 2; Гр., 1645, с. 6), яка була часто вживаною в XVII ст. Однак пам'ятки української мови першої половини XVII ст. вже репрезентують лексеми із літерою **ґ**: *ґазда, ґанокъ, ґвалтъ, ґезъ, ґонтъ, ґрунтъ, ґузъ* тощо (СУМ[16-17], 7). До прикладу: «Коли Гафичъ лиша(л)ся на сєстру, на Полю Пєтєнкову, Поля Пєтє(н)кова, сєтра(!) Гафичова, и(з) своимъ *ґаздом* из Ігнатомъ Бублєомъ продала лазокъ тот на Нєтєчи гафичувъ минѣ попови Николѣ за золотыи» (Бенедиківці,

1603 НЗУжг. XIV, с. 223)[1]; «а пото(м) всѣ и людє мнѣ(и) ѵва(ж) ныє приходячы *ґа(н)ками* на самыє ѡбразы лѣзѵтъ и тамъ сѣдалища собѣ дѣю(т)» (Львів, 1638 ЛСБ 1043, с. 50 зв.); «Староста посажа(л) Прє(д)мєща(н) а мєща(н) на ратѵшъ позыва(л), повѣдаючи жє(с)тє *ґвалтъ* ѵчинили на манастыри» (Львів, 1615 ЛСБ 1047, с. 4 зв.); «Скоктанїє: Ласкотаньє, ґєзъ, тѣчка, встєкливо(ст), скоктаю, скокощѵ: лоскочѵ (1627 ЛБ 115); за *ґо(н)ты* 46 кѵпъ по г(р) 6 ½» (Львів, 1636 ЛСБ 1054, с. 18 зв.); «гдє нѣкто… мє(ш) кати нє можє; бо та(м) ѡрати або щєпити нєпло(д)но(ст) зємлѣ, а солоно(ст) пѣщистого *ґрѵнтѵ* нє допѵщаєтъ (серед. XVII ст. Кас., с. 85); дєлѣа пу(л)ґранатная, адама(ш)комъ по(д)шитая, срѣбрныє *ґѵзы* позлоцѣстиє ѵ нѣй» (Львів, 1636 ЛСБ 1043, с. 47 зв.).

Цей графічний знак відтворював мовлення українців та здійснював словорозрізнювальну функцію. Наприклад, у «Рускій граматиці» (1893) С. Смаль-Стоцький та Т. Ґартнер вказували, де писати **г**, а де **ґ**, зазначаючи, що «се рішає вимова: *голий, глухий, тягнути, євангеліє; але ґеґати, ґанок, ґімназія, телеґраф, педаґоґія* і т. д. Треба говорити і писати: *господар, господарство, господарити, господиня, ґазда, ґаздувати, ґуля, ґіпс*. Звук **ґ** треба також писати **ґ**, а не **г**, котре в рускім означає що иньшого; отже: *ґазда* (не *газда*)» (См.-Ст., 1893, с. 32, 40). Однак хочу наголосити, що передмова до правопису 1933 р. містить такі зауваги: «Український правопис, затверджений М. Скрипником 6-го вересня 1928 року, був скерований на штучний відрив української мови від тої мови, що нею говорять багатомільйонні маси українських робітників та селян, на штучний відрив української мови від російської. Правописна комісія на чолі з М. Скрипником провела націоналістичну лінію в побудові, в літературному оформленні правопису. 6-го квітня 1933 року наказом нового керівництва Наркомосу України було організовано комісію під головуванням т. А. Хвилі для перевірки роботи на мовному фронті. Комісія, крім питань української наукової термінології, розглянула правопис і кардинально його переробила, відкинувши штучне розмежування української мови від російської мови, спростивши правопис, ліквідувавши націоналістичні правила цього правопису, що орієнтували українську

[1] Повні назви пам'яток української мови XVI – першої половини XVII ст. див. за виданням: Гринчишин Д., Чікало М. (уклад.). (1994). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

мову на польську, чеську, буржуазну культуру» (УП, 1933, с. 3). З огляду на це, було:

«а) ліквідовано націоналістичні правила щодо правопису іншомовних слів;

б) викинуто з правопису форми, що засмічували сучасну українську мову архаїзмами, непотрібними паралелізмами, провінціалізмами;

в) змінено правило про вживання роду в іншомовних словах;

г) ліквідовано націоналістичне правило нормування географічних назв;

д) змінено ілюстративний матеріал, що мав націоналістично-куркульський характер;

е) внесено зміни в граматичну термінологію» (УП, 1933, с. 5).

Відповідно забрані звук, фонема і буква ***ґ*** не просто порушили норму української мови, це «спричинило плутанину в значеннях слів *ґрати* (решітка) – *грати* (виконувати певну дію), *гніт* (ярмо) – *ґніт* (у гасовій лампі), *гулі* (гуляння) – *ґулі* (знаки від забою) тощо» (Фаріон, 2009, с. 23; Микитюк, 2010, с. 156). «Основне жало Правопису 1933 року у вигляді фонетичної асиміляції спрямовано на правопис слів чужомовного походження як найлегшій уподібнювальній ланці між українською та російською мовами. Підставою до цього є шлях запозичення слів: безпосередній та опосередкований. За безпосереднього шляху запозичання слова мова пристосовує його до своїх фонетичних законів, за опосередкованого – латинське, грецьке тощо слово потрапляє в мову через польське чи то російське пристосування» (Фаріон, 2009, с. 22). Порівняймо (табл. 1).

Варто зазначити, що «Український правопис» (1990) на хвилі національного відродження повернув звук [g] у низці слів (*аґрус, ґазда, ґандж, ґанок, ґрунт, ґуля, дзиґа* – приблизно 30 слів), проте ця літера і далі була відсутня в написанні слів іншомовного походження (Микитюк, 2010, с. 156). «Український правопис» (2007), на жаль, демонструє, за словами Ірини Фаріон, «ніщо інше як напів норму і напів українську мову» (Фаріон, 2009, с. 23): у словах іншомовного походження «**g** і **h** звичайно передаються літерою **г**: *авангард, агітація, ембарго; Гаага, Гарвард; Ганнібал, Гейне, Гете, Горацій, Гюго, Магомет.* В окремих словах англійського походження **h** передається літерою **х**: *хобі, хокей, хол; Хемінгуей*» (УП, 2007, с. 118–119).

Натомість у новій редакції «Українського правопису» (2019) репрезентовано детальні пояснення щодо вживання літери **ґ** та **г** у

Таблиця 1

Літери *г* та *ґ* в українській мові початку XX ст.

«Український правопис» (1929)	«Український правопис» (1933)
провопис чужих слів: чуже **h** передаємо нашим **г**, щождо чужого **g**, то в новіших запозиченнях його треба передавати через **ґ**, у запозиченнях же засвоєнних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим **г**: *Англія, газ, газета, гама, гегемонія, геній, географія, граматика, Германія, гігієна, гімназія, гіпс, градус, дифтонг, Рига, фігура* та ін., але *аґент, аґітація, аґроном, Араґонія, Брюґґе, Гамбурґ, Геґель, гідальґо, гуґеноти, Гюґо, ґарантія, Ґаронна, ґвардія, Ґвінея, Ґергард, Ґете, Ґеттінґен, ґібелін, ґірлянда, ґлявберова сіль, ґлядіятор, ґнайс, Ґольфштром, Ґранада, ґрандіозний, Ґріґ, ґума, Ґустав, дириґент, елеґантний, інтеліґент, лінґвіст, міґрація, Чікаґо* та ін. ***правопис слов'янських прізвищ та географічних назв:*** російське, сербське, болгарське **г**, польське й ін. **g** передаємо українським **ґ**, чеське **h**, білоруське **г** – українським **г**: *Турґенєв, Ґастєв, Неґош, Ґловацький, Ятґіч; Калуґа, Беоґрад, Ґлуськ, Подґоріца* і т. ін., але *Гавлічек, Богдановіч*	***правопис іншомовних слів:*** іншомовні **h** і **g** однаково передаються (незалежно від вимови) знаком **г**: а) *гармонія, гектар, гумор, гумус, гербарій, горизонт, гіпотеза, гедер, гандбол,… Гартман, Гюго;* б) *авангард, гвардія, генерація, графік, гімнастика, грандіозний, гума, грунт, ембарго, гоніометр, агітація, міграція, лінгвістика, агресор, гегемонія,… Гаронна, Гете, Гріг, Гренада*

словах іншомовного походження, однак лише частково повернуто мовні норми «Українського правопису» (1929):

1) «звук [g] та близькі до нього звуки, що позначаються на письмі буквою g, звичайно передаємо буквою **г**: *авангард, агітація, ембарго; Гвінея, Гренландія, Чикаго, Георг, Гете*;

2) буквою **ґ** передають звук [g] у давньозапозичених загальних назвах, таких як *ґанок, ґатунок, ґвалт, ґрати, ґрунт* і под. та в похідних від них;

3) у прізвищах та іменах людей можна передавати звук [g] двома способами: шляхом адаптації до звукового ладу української мови – буквою **г** (*Вергілій, Гарсія, Гегель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер*) і шляхом імітації іншомовного [g] (*Вергілій, Ґарсія, Ґегель, Ґеорг, Ґете, Ґрегуар, Ґуллівер*);

4) звук [h] передаємо переважно буквою **г**: *гандбол, гербарій, гумус; Гарвард, Гельсінкі; Ганнібал, Гейне, Горацій; Люфтганза.* За традицією в окремих словах, запозиченнях з європейських та деяких східних мов, [h] і фонетично близькі до нього звуки передаємо буквою **х**: *брахман, ханум, хобі, хол; Ахмед, Хакім* тощо» (УП, 2019, с. 155–156).

Зауважу, що у граматичних працях, надрукованих у кінці XIX – на початку XX ст. на теренах Галичини та Наддніпрянщини, репрезентовано різнорідність форм, що було спровоковано наявністю двох варіантів літературної мови – західноукраїнського та східноукраїнського. Зокрема, С. Смаль-Стоцький та Т. Ґартнер вважали, що «особливістю відмінювання іменників жіночого роду III відміни у родовому та давальному відмінках однини є флексія *-и (части)*» (См.-Ст., 1914, с. 75). Василь Сімович у родовому і місцевому відмінках однини допускав *повісти, тіни (тінї), ночі*; решта іменників вказаної відміни мали відмінюватися за аналогією (Сімович, 1919, с. 168), він наголошував, що «у західноукраїнських говірках у цілій цій відмінї ніякої ріжниці немає, всі іменики відміняють ся як: *повість*» (Сімович, 1919, с. 169). Натомість, на думку Євгена Тимченка, в родовому, давальному та місцевому відмінках іменники III відміни мають мати закінчення **-и**: *тіни, печи, части, вдячности, кости, соли* (Тимч., 1918, с. 31).

В «Українському правописі» (1929) вказано на цю особливість відмінювання іменників, зокрема зазначено, що у родовому відмінку однини «***-и*** мають іменники жіночого роду III відміни на ***-ть*** за другим приголосним: *від радости, з вісти, до смерти, без чверти*… Також винятково: *до осени, без соли, крови, любови, Руси*» (УП, 1929, с. 35), проте за радянської України цю специфічну рису української мови було невиправдано скасовано (УП, 1933, с. 30). Як зауважила І. Фаріон, «з огляду на політичне вилучення Правописом 1933 і 1946 років закінчення **-и** родового відмінка іменників третьої та четвертої відміни (незалежности, соли, імени, племени) і запровадження спільного з російською мовою закінчення **-і**, природно і справдливо повертати в усне і писем-

не мовлення питоме закінчення» (Фаріон, 2009, с. 203). І лише в останній редакції «Українського правопису» (2019) повернуто в українську літературну мову давню флексію ***-и*** як варіантну форму родового відмінка однини іменників ІІІ відміни: *гідности, незалежности, радости, смерти, чести, хоробрости; крови, любови, осени, соли, Білоруси, Руси* (УП, 2019, с. 128).

Унікальною рисою української мови, яку фіксують українські граматики та яку згодом було знівельовано, є наявність системи семи відмінків іменників, а саме наявність кличного відмінка (Сімович, 1919; Синявський, 1922). Цю морфологічну особливість, яка притаманна українській мові та відсутня в російській, було ліквідовано в «Українському правописі» (1933); натомість було запроваджено іншу систему відмінювання – систему шести відмінків. Варто зазначити і те, що в граматичну термінологію було введено поняття «кличної форми» для деяких іменників – переважно назв живих істот І відміни (*батьку, синку, діду, тату; велетню, вчителю, молодче, хлопче; повістяре*) та ІІ відміни (*Ганно, сестро; Катре, Надіє; доню, Марусю і Марусе*), однак імена на зразок *Жак, Джон, містер, сер* кличної форми не мали (УП, 1933, с. 35, 40). І лише за незалежної України до граматик української мови було повернуто термін «кличний відмінок», а особливості його вживання було затверджено у відповідних правописних нормах.

Характерною рисою української мови є паралельне вживання знахідного-називного та знахідного-родового відмінків множини в іменниках – назвах тварин. Зауважу, що пам'ятки української мови XVI–XVII ст. фіксують паралельне вживання таких форм. «Процес заміни форми знахідного відмінка формою родового в такому об'ємі почався лише з того часу, коли форми знахідного та називного відмінків, втрачаючи свої відмінності, починають фонетично збігатися» (Безпалько, 1960, с. 83). Оскільки тварини були фактично об'єктом дії, то форму знахідного-родового множини, яку вживали здебільшого на позначення осіб, тільки згодом перенесено і на ці назви.

Із-поміж лексем, які в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. представлено формою знахідний-називний множини, найчастіше виявлено іменники жіночого роду, рідко – чоловічого (детально див.: Заневич, 2015). Цю особливість української мови кодифіковано в «Українському правописі» (1929) (УП, 1929, с. 44) і збережено

аж до нової редакції «Українського правопису» (2019), що свідчить про тяглість граматичної традиції: «… у знахідному відмінку назви деяких свійських тварин мають переважно форму, однакову з родовим відмінком: *волів (і воли), коней (і коні), поросяток (і поросятка)*» (УП, 2019, с. 127). До прикладу: «Запрягає Чіпка коней, їде в Гетьманське» (СУМ, III, с. 282); «Кололи свиней, і несамовитий крик їх розносився по всьому селу» (СУМ, IV, с. 234); «Батько коні запряг свіжі й поїхав» (СУМ, III, с. 282) тощо.

Давньою українською рисою та важливою особливістю граматичної будови української мови є родовий відмінок іменника у функції знахідного (детально див.: Заневич, 2015). Варто зазначити, що впродовж історії свого становлення родовий відмінок зазнав дії аналогійних чинників, зокрема форма родового відмінка поширилася на іменники – назви неістот – під впливом такої ж форми іменників – назв істот (Тимченко, 1913, с. 260). Отож «однією зі специфічних рис граматики сучасної української мови є наявність двох форм знахідного відмінка іменників – назв неістот чоловічого роду однини: форми, співвідносні з формою називного відмінка, і форми із закінченням *-а*, співвідносної з формою родового відмінка» (Вихованець, 2003, с. 21). Наприклад, «Терлецький загородив невеличкий куток собі в подвір'я» (СУМ, III, с. 85); «Володя сидів біля ящика з-під снарядів і нерівними літерами дописував матері листа» (СУМ, II, с. 370); «Коли Осадчий, слабо захищаючись від Харитини, дописав папірця» (СУМ, II, с. 370); «Мабуть, піду до столярної майстерні. Дороблю човна» (СУМ, II, с. 378). Цю граматичну особливість репрезентовано в «Пораднику української мови» (1922) Олекси Синявського: «… для назв речей чоловічого роду знахідний відмінок узагалі рівняється називному, але ж часто вживаються й форми родового: *засвітив каганця, написав листа, скінчив університета, поранив пальця*» (Синявський, 1922, с. 41). Зауважу, що нова редакція «Українського правопису» (2019) зберегла цю рису української мови: «… деякі конкретні іменники чоловічого роду, переважно назви побутових предметів, дерев, документів та ін., можуть мати варіантні форми, спільні з формами або називного, або родового відмінків: *(уклав) акт і акта, (вивчив) вірш і вірша, (розгорнув) довідник і довідника, (зрізав) дуб і дуба, (написав) лист і листа, (узяв) ніж і ножа, (поклав) олівець і олівця, (подарував) перстень і персня, (поставив) плуг і плуга*» (УП, 2019, с. 120).

Самобутність дієслова в українській мові виявляється у наявності специфічних форм, що збережено та кодифіковано в аналізованих граматичних працях. У дієсловах недоконаного виду парадигму майбутнього часу утворюють *аналітичні форми* (поєднання особових форм допоміжного дієслова бути та інфінітива: *буду писати, буду ходити*) та *синтетичні форми* (особові форми, утворені з інфінітива та скорочених особових форм колишнього дієслова *яти (иму) – -му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть*, що стали дієслівними закінченнями: *пектиму, пектиме, пектимуть*) (Городенська, 2017, с. 467–470; УП, 2019, с. 150). Зазначу, що шкільні граматики С. Смаль-Стоцького та Т. Ґартнера репрезентують аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, у яких допоміжне дієслово (*му, меш, ме, мемо, мете, муть*) виступає у пре- та постпозиції до інфінітива (Sm.-St., 1913, с. 323), що є особливістю південно-західних говорів, або лише у постпозиції (См.-Ст., 1893, с. 118; См.-Ст., 1914, с. 93; См.-Ст., 1928, с. 97), що стало нормою української літературної мови.

У сучасній українській мові, окрім минулого, репрезентовано також і давньоминулий час дієслова, який складається з форм минулого часу цього дієслова та відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова *бути* (*ходив був, ходила була, ходили були*) (УП, 1929, с. 58; УП, 2019, с. 151). Однак варто наголосити, що цю характерну морфологічну особливість української мови, зафіксовану у граматиках С. Смаль-Стоцького (См.-Ст., 1893, с. 118), Є. Тимченка (Тимч., 1917, с. 128), В. Сімовича (Сімович, 1919, с. 251), було скасовано в правописних нормах 1933 р. (УП, 1933, с. 56).

Отже, збереженню самобутніх давніх рис української мови, які визначають її окремішність і самостійність, насамперед сприяла їх кодифікація в граматиках української мови, а згодом і чітке унормування в «Українському правописі» (1929). На жаль, історичні події в УРСР не сприяли розвиткові української мови, а лише її асиміляції до норм російської, що стало причиною повного знищення окремих питомих рис української мови (після впровадження правопису 1933 р.). Нова редакція «Українського правопису» (2019) лише частково повернула ці специфічні особливості як обов’язкову норму, подекуди залишивши на розсуд мовця вибір однієї із запропонованих варіантних форм слова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Безпалько, О. П. (1960). *Нариси з історичного синтаксису української мови.* Київ: Радянська школа.

Вихованець, І. (2003). Знахідний відмінок у шатах родового. *Українська мова, 1(6),* 21.

Городенська, К. (2017). *Дієслово. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія.* Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 364–492.

Гр. 1643: Граматыка словєнскаѥ написана прє(з) Іwанна Ѵжєвича словѧнина Славнои Академїи Пари(з)скои в Тєwлогїи Стѵдєнта в Парижѵ. [*Joannis Usevicii grammatica Sclavonica*]. 1643. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Departement des manuscript (Paris, France). 71 p. Latin 7568A.

Гр. 1645: Грамматыка словєнскаѥ зложєна и написана трѵдомъ и прилєжанїє(м) Іwанна Ѵжєвича словѧнина [*Grammatica Sclavonica. XVII*]. Mediathèque de l'abbaye Saint-Vaast de la Bibliothèque municipale d'Arras (Arras, France). Manuscript 989.

Гуйванюк, Н. (2009). *Слово–Речення–Текст: вибрані праці.* Чернівці.

Заневич, О. (2015). *Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт.* Львів.

Заневич, О. (2023). Степан Смаль-Стоцький і його граматична концепція: дієслово. В Г. Меуш (відп. ред.), *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей.* Львів, 291–311.

Лесюк, М. (2014). *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині.* Івано-Франківськ: Міст НВ.

Микитюк, О. (2010). *Сучасна українська мова: самобутність, система, норма.* Львів: Видавництво Львівської політехніки.

МНС 1886: Желеховский, Є., Недїльский, С. (1886). *Малоруско-нїмецкий словар: у 2 т.* Львів: З друкарнї тов. им. Шевченка.

Москаленко, Н.А. (1959). *Нарис історії української граматичної термінології.* Київ: Радянська школа.

Синявський, О. (1922). Порадник української мови. Харків; Берлін; Нью-Йорк: Укр.-америк. вид. т-во «Космос».

Сімович, В. (1919). *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге вид. з одмінами й додатками.* Коломия; Вінніпег: Українська накладня.

См.-Ст. 1893: Смаль-Стоцкий, С., Ґартнер, Ф. (1893). *Руска граматика.* Львів: З друкарнї Наукового товариства імени Шевченка.

См.-Ст. 1914: Смаль-Стоцький, С., Ґартнер, Ф. (1914). *Граматика української мови.* 3-тє вид. перероб. Відень: Ц. і к. придворна і університетська друкарня А. Гольцгавзена.

См.-Ст. 1928: Смаль-Стоцький, С., Ґартнер, Ф. (1928). *Граматика української (руської) мови.* 4-те вид. Львів: З друкарні Наукового товариства імени Шевченка.

Смотрицький 1619: Німчук, В. В. (підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки). (1979). В *М. Смотрицький, Граматика.* Київ: Наукова думка.

СУМ: Білодід, І. К. (гол. ред. кол.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ16-17: Гринчишин, Д., Чікало, М. (відп. ред.). (1994–20…). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип., 1–18* (видання незавершене). Львів.

Тимченко, Е. (1913). *Функціи генетива въ южнорусской языковой области.* Варшава: Типографія Варшавскаго Учебнаго Округа.

Тимч. 1917: Тимченко, Є. (1917). *Українська граматика.* 2-ге вид. Київ: Друкарня Ун-ту св. Володимира Акц. Т-ва друк. і видавн. діла.

Тимч. 1918: Тимченко, Є. (1918). *Українська граматика для III і IV кляси шкіл середніх.* Київ: Друкарня Т-ва «Криниця».

УП 1929: *Український правопис.* 1-ше вид. (1929). Харків: Державне видавництво України.

УП 1933: *Український правопис.* (1933). Харків: Радянська школа.

УП 2007: *Український правопис.* (2007). Київ: Наукова думка.

УП 2019: *Український правопис.* (2019). Київ: Наукова думка.

Фаріон, І. (2009). *Мовна норма: знищення, пошук, віднова.* Івано-Франківськ: Місто НВ.

Sm.-St. 1913: Smal-Stockyj, S., Gartner, T. (1913). *Grammatik der Ruthenischen (Ukraïnischen) sprache.* Wien: Buchhandlung der Szewczenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.

Ольга ЗАНЕВИЧ